

Stanisław Lipiec

Szczakowa

Studium demograficzno-gospodarcze

Szczególne podziękowania dla recenzentów, redaktorów i korektorów części i całości publikacji:

dra Tadeusza Kopysia

dr hab. Jolanty Zombirt

Andrzeja Majkowskiego

Marty Lipiec

oraz

Korekto.pl

Wydawca:

Fundacja POZNAJĘ

51-566 WROCŁAW

Plac Solidarności 1/3/5

© Copyright by Stanisław Lipiec

© Copyright by Fundacja POZNAJĘ

Projekt okładki: Agencja Reklamowa NAMA

Druk i skład: A3M Agencja Internetowa Katarzyna Krzan

Na okładce pocztówki i fotografie dawnej Szczakowej.

Wszystkie fotografie, wykresy, tabele oraz mapy są własnością Autora, bądź Wydawcy lub zostały wykorzystane na podstawie art. 29 *Ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych* (Dz.U. 1994 nr 24 poz. 83 z późn. zm.)

W przypadku pytań i uwag prosimy o kontakt z autorem: staszeklipiec@gmail.com

ISBN 978-83-942690-0-5

Spis treści

PRZEDMOWA	5
PREFACE	7
NA POCZĄTEK...	9
KRÓTKA HISTORIA SZCZAKOWEJ	17
KILKA DAT Z PRZESZŁOŚCI	27
STUDIUJĄC DZIEJE, MIEJSCA I ŻYCIE MIESZKAŃCÓW	29
WÓWCZAS ZAPISYWANO LUDZI	37
 ZIEMIA, LUDZIE, PRACA I ZMIANY	 39
WIEŚ NA KOŃCU ŚWIATA. OŁÓW I PIERWSZY POLSKI WĘGIEL.	
DO KOŃCA XVIII WIEKU	41
KOLEJ – WIEŚ – MIASTECZKO. NARODZINY MIASTA	57
LEGENDA MIASTA NA KOLEJOWYCH TORACH.	
DWUDZIESTOLECIE MIĘDZYWOJENNE	85
OSTATNIE LATA CHWAŁY I... JAWORZNO.	
DRUGIE PIĘĆDZIESIĄT LAT XX WIEKU	105
PIĘTNO ROZWOJU ODCIŚNIĘTE NA OKOLICY.	
ZMIANY URBANISTYCZNE	117
200 LAT ZMIAN W REGIONIE	123
 ZAKOŃCZENIE	 135
SZCZAKOWA TO KONIEC ŚWIATA?	133
NA KONIEC...	141
 NAPISANO NA PODSTAWIE	 145
INDEKS WYKORZYSTANYCH FOTOGRAFII	158

Słoneczne popołudnie. Zwyczajny powszedni dzień kolejnego roku XXI wieku. Stoję pośrodku wielkiego placu otoczonego ze wszystkich stron przeróżnymi budowlami. Reliktami przeszłości i tymi współczesnymi, mieniącymi się feerią barw. Cisza. Nikt nie biega. Nie toczy zażartych sporów na ławeczkach nieopodal, dzieci nie wracają ze szkół, robotnicy nie opuszczają swych fabryk. Nie słyszeć syren fabrycznych. Potoki ludzi różnych narodowości i wyznań nie toczą się w pośpiechu, by zdążyć na najbliższy pociąg do domu. Nie słyszeć gwizdu nadjeżdżającej lokomotywy. Nikogo wokół nie ma. Może jedynie kilku stałych bywalców nowego sklepu, tego, który powstał na miejscu starego kina, czy może tego, który stworzono w podwojach dawnego ratusza. Oni są zawsze i tylko oni sprawiają, że na rynku coś się dzieje. Czasami tylko, coraz rzadziej, nadjedzie autobus z dość znaną nazwą pobliskiego miasta na swym afiszu. Niestety nazwa tej miejscowości już dawno przysłoniła dawne imię tej okolicy.

PRZEDMOWA

Szczakowa to dzielnica położonego w południowej Polsce średniej wielkości miasta Jaworzno. Dzisiaj to okolica raczej zapomniana, zniszczona i zmarginalizowana. Nie zawsze jednak tak było. Niegdyś Szczakowa była jednym z najprężniejszych wsi i miast zachodniej Galicji i Małopolski. W zamierzchłych czasach średniowiecza i okresu nowożytnego rozwijała się spokojnie, na uboczu głównych wydarzeń. Jednak to tutaj krzyżowały się interesy króla i biskupów krakowskich. Także tutaj na polecenie króla Poniatowskiego ulokowano pierwszą polską kopalnię węgla.

W czasach *Rzeczypospolitej Krakowskiej* i rządów austrio-węgierskiego cesarza Franciszka Józefa miejscowość była jednym z najważniejszych austriackich przystanków kolejowych na szlaku *Kolei Północnej*. Wchodząc w skład systemu *Trójkąta Trzech Cesarzy* łączącego trzy mocarstwa: Austrię, Niemcy i Rosję była jednym z najbardziej znaczących przejść granicznych w Europie. Wokół stacji kolejowej powstał prężny przemysł oraz rozrosło się miasteczko, które uzyskało prawa miejskie już w 1896 roku. Istniała tutaj najnowocześniejsza europejska cementownia, huta sody i szkła, stacjonowały oddziały wojskowe, intensywnie rozwijał się transport kolejowy. W II Rzeczypospolitej prędko rozrosło się miasto. Szczakowa została jednym z największych i najprężniejszych miast *Zagłębia Krakowskiego*. W trakcie II wojny światowej teren ten został wcielony do III Rzeszy, lecz aktywnie działała tutaj party-

zantka. Po wojnie miasto nadal szybko się rozwijało. Niestety przemysł ciężki i górnictwo pobliskiego Jaworzna zdominowało kolejową miejscowość. Dlatego też w 1956 roku Szczakowa znika z kart historii z powodu jej włączenia do pobliskiego Jaworzna.

Szczakowa to nie tylko kolej i przemysł. To również lokalne społeczeństwo. Przez setki lat mieszkający obok siebie Polacy, Niemcy, Żydzi, Rosjanie. To również nowa prężna inteligencja, pełni etosu robotnicy, czy otwarci na świat przybysze z odległych krajów. Pomimo krótkiej historii swojej sławy miasteczko stało się zalążkiem rozwoju lokalnych elit. Licznie funkcjonujące inicjatywy kulturalne, sportowe, wojskowe, czy patriotyczne świadczyły o silnym rozwoju lokalnej społeczności. Po wielu latach sytuacja się zmieniła, zapomniano o przeszłości. Czy jednak nie nadszedł czas, aby przypomnieć o latach świetności Szczakowej?

PREFACE

Szczakowa is a district of southern Poland, medium-sized town of Jaworzno. Today this area is rather forgotten, devastated and marginalized. This was not always the case. Once Szczakowa was one of the most resilient villages and towns in Western Galicia and Malopolska. In the Middle Ages and the modern period, it developed quietly, on the sidelines of major events. However, it was here that the interests of the king and the Bishops of Cracow crossed. Here, at the command of King Poniatowski, the first Polish coal mine was located.

In the days of the Free City of Krakow and the reign of the Austro-Hungarian Emperor Franz Josef, the town was one of the most important Austrian railway stations on the Northern Railroad. It was a part of the Three Emperors' Corner separating the three Powers: Austria, Germany and Russia. It was one of the most significant border crossings in Europe. Around the railway station it created a vibrant industry and the town grew, which received municipal rights in 1896. Here the most modern European cement mill, soda and glassworks were located, military units were stationed, railway transport intensively developed. In the Second Polish Republic the city grew rapidly. Szczakowa has become one of the largest and most dynamic cities of the Cracow Basin. During World War II, the area was incorporated into the Third Reich, but the guerrilla was active here. After the war, the city continued to grow rapidly. Unfortunately, the heavy industry and mining of nearby Jaworzno dominated the railway's town. Therefore, in 1956 Szczakowa

disappears from the history cards due to its inclusion in the nearby Jaworzno.

Szczakowa is not only a railway and industry. It is also a local society, for hundreds of years living side-by-side Poles, Germans, Jews, and Russians. It is also a new buoyant intelligence, fully ethos workers, whether open-minded newcomers from distant countries. Despite its brief history of power, the town has become the stirring of the development of local elites. Large-scale cultural, sports, military and patriotic initiatives have demonstrated the strong growth of the local community. After many years, the situation has changed, forgotten past. Nevertheless, is not it time to recall the years of glory of Szczakowa?

NA POCZĄTEK...

Szczakowa XXI wieku to dzielnica Jaworzna - niewielkiego miasta na skraju Zagłębia, Śląska i Małopolski. Niewielu już wie, że to obszar, który jeszcze 60 lat temu był prężnie rozwijającym się miasteczkiem, gdzie krzyżowały się drogi prowadzące z Niemiec, Austrii, Rosji, Włoch, Palestyny... Patrząc na aktualną mapę, widzimy obszar jako położony w południowej Polsce z dala od jakichkolwiek granic. Nie sądzimy, iż przez ponad 500 lat przebiegały tędy granice wielkich mocarstw, idei, kultur. Oglądając dzisiejszą Szczakową zauważamy biedę, wyburzane zakłady pracy, próby rewitalizacji obszaru. Przecież ponad pół wieku temu teren ten był peryferiami II Rzeczypospolitej, Cesarstwa Austriackiego, królestwa polskiego. Okolica ta do końca XVIII wieku rozwijała się jako ciekawa osada na granicach posiadłości biskupów krakowskich i ziem królewskich. Za sprawą zaś rozwoju linii kolejowych w połowie XIX wieku stała się ważnym ośrodkiem przemysłowym. Rozwój ten był jednak często warunkowany właśnie peryferyjnością tego terenu. W połowie XX wieku we Francji rodzi się społeczna szkoła historyczna. Jednym z jej głównych przedstawicieli jest Fernand Braudel, który w jednej ze swoich prac publikuje tezy odnośnie różnego rozwoju obszarów uznawanych za centralne i peryferyjne (*Braudel, 1992*). Tereny centralne to oczywiście nie tylko same stolicy państw. To przede wszystkim silne ośrodki kulturowo-gospodarcze mogące oddziaływać na znaczny obszar

wokół siebie. W ten sposób dominują nad obszarami przylegającymi, wchłaniając w swoje granice dalsze tereny. Ujednolicają także okalające je peryferie. Wchłaniają wiele różnych elementów, tworząc jedną całość. Istnieje jednak granica, poza którą siła wpływów ośrodka centralnego jest na tyle słaba, że nie jest już w stanie zmieniać dalej położonych od siebie obszarów. Stale jednak na nie oddziałuje, chociażby w sposób nominalny. Obszary te stają się terenami peryferyjnymi. Peryferia oddalone od zwierzchnictwa, lecz będące pod jego jakimś wpływem, rozwijają się w sposób odmienny, szczególnie kulturowo.

Nie zapominajmy, że centrów jest wiele. Z racji pewnej odległości od siebie (mierzonej nie tylko kilometrami) nie oddziałują one na siebie pozytywnie. Mają jednak wpływ na peryferia. Idee centralne na obszarze przygranicznym łączą się z rodzimymi czynnikami. Teren ten jest zazwyczaj obszarem specyficznej kultury, innego sposobu życia, często innego języka, rozwoju przemysłu. Taki obszar rozwija się odrębnie od swego państwowego centrum i innych oddziałujących metropolii. Odkryjemy tam kulturowe, gospodarcze, polityczne elementy wszystkich wpływających na niego ośrodków. Dzięki temu można zauważyć integralność peryferii z różnymi centrami (*Tarkowski, 2008*). Zazwyczaj jednak to jeden ośrodek kulturowy odznacza się szczególnie na terenie peryferii.

Szczakowa zawsze była takim specyficznym terenem. W średniowieczu daleko stąd było do Krakowa czy Opola. W czasach nowożytnych teren ten znajdował się w nie do końca określonych granicach dóbr biskupiego Klucza Sławkowskiego oraz dóbr królewskich Starostwa Będzińskiego. W XIX wieku na obszarze Szczakowej łączyły się granice trzech cesarstw. Jednak ich centra czy centra regionów znajdowały się w znacznej odległości. To właśnie dzięki temu, że Szczakowa leżała na takim skraju, mogła wytworzyć się tutaj specyficzna kultura. Szczególnie w XIX wieku można było tutaj spotkać Żydów, Serbów, Czechów, Słowaków i Morawian, Rosjan, Austriaków, Niemców i Polaków oraz wyznawców licznych odłamów religijnych: izraelitów, luteranów, katolików i może nawet i mahometan. Niebawem rozwój gospodarczy miasteczka sprzyjał napływowi kapitału polskiego, rosyjskiego, belgijskiego, holenderskiego, włoskiego, żydowskiego. W czasach, kiedy okoliczne centra

lokalne (jak np. Kraków) ulegały stagnacji rozwojowej, Szczakowa rozwijała się odrębnie, prężnie i okazale. Właśnie tak, jak opisał to w swym wielkim, kapitalistycznym dziele przedstawiciel szkoły *Annales*. Szczakowa, szczególnie ta nowożytna i współczesna to konglomerat różnorodności. rzadko spotykany przecież w centrum dzisiejszej Polski. Często wspominamy Tykocin, Drohiczyn, czy Stanisławów jako multikulturowe społeczeństwa na krańcach ówczesnej Polski (*Burchard, 1990*). Tymczasem w Szczakowej znajdujemy osadę, która już znacznie wcześniej, bo od końca średniowiecza, nosiła ślady wielokulturowości i peryferyjności. Kiedy na ten obszar nadeszła rewolucja kolejowa, to wszelkie zmiany społeczne, kulturowe i przemysłowe uległy gwałtownemu przyspieszeniu, zmieniając go nie do poznania.

* * *

Jednym z najciekawszych aspektów przeszłości mającym wpływ na współczesność są dzieje ludzi – zarówno historie poszczególnych jednostek, jak i wielkich zgromadzeń ludzkich. Badając życie człowieka, zauważamy zarówno jego indywidualne cechy również prawidłowości rządzące całymi społeczeństwami. W tym miejscu korzystamy z doświadczeń i warsztatu szkoły *Annales*, czyli również doświadczeń badań ilościowych (kwantytatywnych), w Polsce niegdyś spopularyzowanej przez Jerzego Topolskiego. Warto używać tej metody do badania masowych zjawisk demograficznych (*Topolski, 1982*). Chętnie sięgamy po tego typu źródła. Szczególnie powszechne spisy ludności, inwentarze dóbr, księgi parafialne, rejestry poborowych oraz inne katalogi lokalnej ludności będą pomocne w trakcie badań nad przemianami społecznymi i gospodarczymi w Szczakowej. Można na ich podstawie wysnuwać daleko idące wnioski na temat stanu ludności, migracji, struktury zatrudnienia, wyznaniu, narodowości.

Niektóre wcześniej już prowadzone studia kwantytatywne pośrednio dotyczyły spraw interesującej nas okolicy. Szczególnie poszukiwania Krzysztofa Zamorskiego (*Zamorski, 1991; Zamorski & Madurowicz-Urbańska, 1989a*), Konrada Wnęka

(Wnęk, 1999), czy Stanisława Szuro (Szuro & Madurowicz-Urbańska, 1997a) z krakowskiego ośrodka naukowego zasługują na uznanie. Dlatego też warto podawać właśnie te opracowania jako dobre przykłady wykorzystania metody badań ilościowo-demograficznych w studiach regionalnych.

Metoda kwantytatywna ma oczywiście swoje mocne i słabe strony. Niezdbanie o dzieje jednostek, uśrednianie, ukazywanie dziejów jedynie w dłuższej perspektywie czasowej sprawia, że może ona być czasami mało atrakcyjna dla czytelnika. Szczególnie analizy gospodarcze i demograficzne, preferowane przez to naukowe podejście, mogą się wydawać mało interesujące, nawet w przypadku spraw arcyciekawych, jak historie ludzi. Ma ona jednak niewątpliwie wielkie zalety. Tylko dzięki metodzie analizy masowej możemy pokazywać w sposób względnie obiektywny, bardzo klarowny i obrazowy procesy, przemiany i związki pomiędzy różnymi aspektami i okresami życia. Metoda ta wybacza wiele błędów badawczych, braków źródłowych, nieścisłości. Jest stosowana w badaniach historycznych do spraw związanych ze stosunkami demograficznymi i gospodarczymi, czyli do zakresów, których analiza mikrohistoryczna nie ukazuje nam ogromu i istotności zjawiska. Dzięki metodom ilościowym możemy być pewni, że nasza analiza pokazuje realne stosunki miejscowe w ujęciu czasowo-przestrzennym. Właśnie z tych powodów masową metodę badań zjawisk demograficznych przyjęto jako podstawową dla niniejszych poszukiwań (*patrz więcej Schulze, 1996*). Szczególnie zaś należy skoncentrować się na różnego typu spisach gospodarczo-demograficznych (cenzusach), jako na źródłach względnie wiarygodnych, pozwalających przekrojowo i porównawczo poznać badany temat (*więcej Alterman, 1969*). Cenzusy są źródłami naukowymi zazwyczaj przeprowadzanymi z należytą starannością i zachowaniem metodologii badawczej. Stąd też nadają się im również tutaj, tam gdzie jest to możliwe, znaczącą wagę (*o aspektach teoretycznych czytaj w Holzer, 1999*).

Udowadnianie, że Szczakowa była ostoją wielokulturowości na rubieżach różnych jednostek państwowo-administracyjnych byłoby bezcelowe, jeśli nie określono by w granicach jakich struktur jest i była położona. Staramy się tutaj prześledzić przynależność administracyjną osady od najwcześniejszych

jej dziejów aż po rok 1956, czyli rok włączenia miasteczka do pobliskiego Jaworzna („Rozporządzenie z 5.05.1956 włączenie Szczakowej do Jaworzna”),. Takie kryterium umożliwia nam właściwe wykazanie w ujęciu demograficznym peryferyjności miejscowości, zmian zachodzących na danym obszarze, reliktywów poprzednich czasów. Dodatkowo udaje się wykazać pewne prawidłowości w przemianach społecznych, w tym w strukturze zamieszkania i stratygrafii społecznej w perspektywie tzw. *longue durée* (paradygmat SHS, szkoła Annales) (Braudel, 1969).

Wyjaśnienia wymaga zakres geograficzny i czasowy. Pragnąc uchwycić całość zmian społecznych i administracyjnych obszaru należy się cofnąć do najdawniejszych czasów średniowiecza. Faktycznie można by zadać pytanie, czy osada Szczakowa w średniowieczu posiadała jakąkolwiek podmiotowość. Otóż średniowieczna osada Szczaka (Leś-Runicka, 2011a; znaczenie nazwy Sulimierski, Chlebowski, & Walewski, 1880) istniała na takich samych zasadach, jak i inne wsie królewskie czy biskupie i odznaczała się na wielu polach. Było tak do upadku Rzeczypospolitej pod koniec XVIII wieku, do połowy XIX wieku i później. Chcąc zaś temat ostatecznie zamknąć, należy doprowadzić rozważania do utraty podmiotowości przez Szczakową w 1956 roku poprzez włączenie jej do pobliskiego Jaworzna. Ta data nie może jednak być uznana za całkowicie ostateczną. Wychodząc z założenia, że historia wcale nie musi opisywać szczegółowo dat i faktów, trzeba zdać sobie sprawę z tego, że przez kolejne dziesięciolecia (a szczególnie do końca lat sześćdziesiątych) lokalna ludność nie odczuwała, że Szczakowa przestała istnieć. Przez wiele kolejnych lat mieszkańcy nie utracili swojej szczakowskiej tożsamości lokalnej. Wciąż oddzielano tę miejscowość od Jaworzna, nawet w opracowaniach historycznych i urzędowych. Dlatego też połowę lat pięćdziesiątych należy traktować jedynie jako wskazówkę do kończenia rozmowy o jej dziejach, nie zaś jako definitywny czas zaniku pojęcia Szczakowej. Jednak w związku z wcieleniem Miasta i Gminy Szczakowa do Jaworzna ustaje ostatecznie jej byt prawny. Niestety źródła dotyczące Szczakowej po 1956 łączą się z źródłami dotyczącymi Jaworzna. Od tego momentu trudno jest odróżnić materiały *stricte* szczakowskie od tych dotyczących całego Jaworzna.